

Плиска Ю. С.

ПІЗНАВАЛЬНЕ ВИОКРЕМЛЕННЯ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ В КУЛЬТУРІ ІНДИВІДА

У статті розглядається проблема сприйняття індивідом культури у різні вікові періоди. Ефективний вплив культури на особистість можливий за умови певного рівня розвитку її самосвідомості. Автор доходить висновку, що культурність особистості визначається суспільством, виходячи з інтуїтивно усвідомленого рівня вимог до неї. В результаті формується дві форми культури – внутрішня та зовнішня.

В статье рассматривается проблема восприятия индивидом культуры в разные возрастные периоды. Эффективное влияние культуры на личность возможно при условии определенного уровня развития ее самосознания. Автор приходит к выводу, что культурность личности определяется обществом, выходя с интуитивно осознанного уровня требований к ней. В результате формируется две формы культуры – внутренняя и внешняя.

The article is devoted to the research of individuals' perception of different age periods culture. The effective influence of culture on a person is possible under the condition of certain development of one's self-consciousness. The author comes to the conclusion that individual's level of culture is determined by society and is based mainly on the one's intuitive understanding of demands. Thus, internal and external cultures are two different forms of culture.

Едварду Сепіру належить твердження: "Існує стільки ж культур, скільки індивідів у населення". Твердження оманливо просте. Адже згідно з концепцією культури, культура – це колективний ефект, феномен самоорганізації ноосфе-

ри усього людства. Ноосфера і культура в ній – це новий специфічний шар світового буття. Ноосфера формується внаслідок сукупної інтелектуальної взаємодії всіх людей і не складається адитивно з інтелекту окремих осіб, та й сам інтелект окремої людини розвивається лише на ґрунті культури. Формуючи ноосферу, кожна людина зазнає зворотного впливу ноосфери на свій інтелект. Інакше кажучи, люди формують те, що, в свою чергу, формує всіх нас. Це класичний приклад нелінійної залежності. Поняття культури індивіда, що входить у життя, не тільки не може бути первинним щодо культури людства, а навпаки, потребує осмислення як свого роду проекція культури людства на свідомість одиниці. Зрозуміло, що вжите тут слово *проекція* – не більше, як метафора, механізм цього “проекування” складний і залежить від самого індивіда, від його спроможності сприйняти культуру. Мабуть, сказане Сепіром означає лише те, що таких проєкцій культури на індивіда стільки ж, скільки самих індивідів.

Дещо розмито, в стилі, характерному для символістичного мислення, ставить цю проблему Андрій Бєлий (Бугайов): *“Культура є стиль життя, і в цьому стилі вона є творчість самого життя, але не несвідома, а – усвідомлена; культура визначається ростом людської самосвідомості; вона індивідуальна і універсальна водночас; вона припускає перетин індивіда та універса; перетин цей є наше Я, єдина дана нам інтуїція; культура завжди є культурою якогось Я”* [Бєлий, 1990].

У цій статті розглянемо деякі аспекти складної проблеми “культура людства – культура індивіда”.

Обговорюючи проблему сприйняття індивідом культури соціуму, маємо брати до уваги той фундаментальний факт, що кожний індивід приходить у соціум з його культурою як даність. З моменту свого народження, власне, і раніше, він підлягає потужному впливові цілком певної культури, в лоні якої йому випала доля народитися. Але, хоч і сформований цим оточенням, чи не кожний індивід у певні періоди свого життя гостро відчуває заданість основних життєвих обставин, визначених соціальними відносинами та культурними нормами, і слабкість своїх сил для внесення в життя змін, які йому видаються бажаними. Він часто відчуває жорсто-

кість соціокультурних настанов як брак особистої свободи. Однак відпадіння індивіда від культури спричиняється до втрати ним життєвих орієнтирів, створює душевний дискомфорт, заважає йому знайти своє місце в соціумі, надати вищій сенс життєвим завданням.

Тут справді є проблема, оскільки, як уже зазначалося, функція культури полягає в об'єднанні людей у достатньо стійкий самоорганізований соціум, її завданням є налагодження спільного існування людей, взаємоузгодження їх діяльності, а це не може не накладати більших чи менших обмежень на їх поведінку. З другого боку, надмірно жорстока регламентація поведінки окремого індивіда була б фатальною для вирішення другої проблеми, яка стоїть перед людством: забезпечення його поступу. Останній був би неможливим без вироблення нових типів поведінки, без вільного пошуку і творення нових форм співжиття людей. У цьому двоєдиному завданні, що його повинна розв'язати культура, мають бути поєднані і збалансовані між собою обидві протилежні тенденції. Зазначена обставина зумовлює складність стосунків між індивідом і спільнотою, унеможливорює універсальний розв'язок проблеми, придатний для всіх часів, з огляду на суттєву нестационарність умов, у яких перебуває людство. Йтися може, очевидно, лише про знайдення оптимального розв'язку, який сам є змінним у часі.

Варто наголосити, що методи, за допомогою яких має здійснюватися вплив соціуму на індивід, відіграють принципову роль і при неадекватному їх виборі можуть виявитися не тільки неефективними, а й такими, що ведуть до протилежних наслідків. Ідеал полягав би у виробленні таких форм впливу, за яких індивід вільно, за власним переконанням намагався б дотримуватися певної міри самообмеження, яка була б розумною з точки зору завдань, що виникають перед соціумом як цілісністю і вимагають від індивіда необхідної самосвідомості.

Самосвідомість – це *усвідомлення людиною себе самої у своїх відношеннях до зовнішнього світу та інших людей*. Вона має багато різних форм свого прояву. Одні з них, такі як самовідчуття, самоспостереження, самоаналіз, самооцінка, самокритика та інші, пов'язані здебільшого з *пізнавальною* стороною психічної діяльності людини. У них з різною гли-

биною і повнотою відображаються в мозку людини ті стани, процеси і зміни, які відбуваються в її організмі і психіці, її дії і вчинки, мотиви й цілі цих дій і вчинків, її відношення до зовнішнього світу та інших людей. Інші форми прояву самосвідомості, такі як самопочуття, самолюбство, самовихвалення, самовпевненість, самоприниження, скромність, пихатість, почуття відповідальності, обов'язку, власної гідності і т. д., пов'язані, головним чином, з емоціональною стороною психічної діяльності людини. В них у формі певних переживань відображається ставлення людини до самої себе, своєрідна оцінка себе як людини в порівнянні з іншими людьми. І, нарешті, такі прояви, як стриманість, самовладання, самоконтроль, ініціатива, самодіяльність, самодисципліна тощо пов'язані з *вольовою* стороною психічної діяльності людини. У них виявляється свідомо регуляція особистістю своїх дій і вчинків, свого ставлення до інших людей і до себе самої. Усі ці форми прояву самосвідомості у своїй сукупності і взаємозв'язку становлять те, що звичайно вважають за "я" особистості.

Основні форми прояву самосвідомості особистості тісно пов'язані з усіма сторонами її життя і діяльності. Розвиваючись, усталюючись, вони поступово стають рисами її характеру. Ці риси виступають як у позитивних, так і негативних своїх якостях. Справді, ми бачимо, що поруч з людьми, які здатні розбиратися у свої фізичних і психічних станах, правильно оцінювати свої сили і здібності, контролювати свої дії і вчинки, критично ставитися до себе, виявляти почуття відповідальності, обов'язку, власної гідності, скромності і т. д., зустрічаються люди, які мало здатні розбиратися в собі, не вміють правильно оцінювати свої можливості, свідомо регулювати свою поведінку і свою діяльність, виявляють безвідповідальність, некритичність, самозакоханість, пихатість і т. д. У своєрідному поєднанні цих якостей у різних людей виявляються індивідуальні відмінності їх самосвідомості.

Самосвідомість у своєму розвиненому вигляді виявляється лише у дітей старшого віку та дорослих людей. Але початок її формування припадає на ранні дитячі роки. Сеченов відносить його на той час, коли дитина навчається розрізняти відчуття, що йдуть від власного тіла, від відчуттів, що виникають внаслідок дії на її органи чуття предметів і явищ

зовнішнього світу, виділяти себе з оточення. Здатність виділяти себе з оточення у дитини виробляється під впливом її взаємовідносин із зовнішнім світом та іншими людьми, внаслідок утворення великої кількості асоціацій між відчуттями, що викликаються предметами зовнішнього світу, з одного боку, і відчуттями від власного організму – з другого. Необхідною умовою створення цих асоціацій, за Сеченовим, є власна діяльність дитини.

Важливу роль у формуванні самосвідомості дитини відіграє мова. Оволодіння мовою дає змогу дитині осмислювати не тільки ті враження, які вона одержує з зовнішнього світу, а й ті враження, які вона отримує зі свого власного організму. Лише виявлені в словах, ці враження по-справжньому усвідомлюються дитиною, стають для неї "її" вираженнями. Вступаючи в активні стосунки зі своїм оточенням, оперуючи з предметами, впливаючи на інших людей і зазнаючи на собі їх впливів, оволодіваючи мовою, діти в 3 – 4 роки навчаються уже виділяти себе зі свого оточення, мають початкове, елементарне уявлення про самих себе. Доказом цього є те, що вже в цьому віці вони відрізняють своє тіло від інших предметів і тіл, розрізняють окремі органи свого тіла, називають їх, знають про їх призначення, впізнають у дзеркалі як своє зображення, так і зображення інших людей. Про це свідчить також те, що саме в цьому віці діти починають свідомо користуватися займенником першої особи ("я хочу", "я візьму", "я бігаю", "я гуляю" і т. д.).

Уявлення про себе розвивається далі у дітей дошкільного віку в зв'язку з дальшим розвитком їх життєвих взаємовідносин. Важливу роль у цьому процесі відіграє ігрова діяльність дітей дошкільного віку. У процесі цієї діяльності діти пізнають не лише ті предмети, з якими вони мають справу, ті людські дії, які вони відображають у грі, а й самих себе. Вони пізнають свої сили і можливості, оволодівають своїми рухами і діями, починають усвідомлювати себе суб'єктами діяльності. Усвідомлення дітьми цього віку своїх сил і можливостей виявляється в їх більшій самостійності у взаєминах із зовнішнім світом та іншими людьми. Яскравим виявом цієї зрослої самостійності дітей, глибшого усвідомлення самих себе є прагнення дітей обходитися при розв'язуванні певних завдань без сторонньої допомоги, яке часто супро-

воджується висловами: “я сам”, “я сама”. Відстоюючи свою самостійність у цих діях, дитина хоче випробувати себе, перевірити свої сили і можливості, дати їм певну оцінку. В ігровій діяльності дошкільнят виявляється і формується їх здатність до самоспостереження, самоаналізу, самооцінки і самоконтролю. У складній ігровій діяльності дошкільнят формуються і такі прояви їх самосвідомості, як стриманість, самовладання, самодисципліна, почуття відповідальності, власної гідності та інші.

Важливу роль у формуванні самосвідомості дітей дошкільного віку відіграє подальше оволодіння ними мовою. Інтенсивний розвиток мови в цьому віці, задовольняючи зрослої потребу дітей у спілкуванні з іншими людьми, разом з тим задовільняє й іншу їх потребу – потребу в пізнанні зовнішнього світу і самих себе. Спостереження показують, що в мові дітей цього віку є вже чимало слів для вираження своїх фізичних і психічних станів, мотивів і цілей своєї діяльності, оцінок своїх дій і вчинків і т. д. У цих словах діти систематизують і узагальнюють свої знання про себе, від чого їх уявлення стають глибшими, змістовнішими.

Важливою умовою формування самосвідомості у дітей дошкільного віку є перебування їх у *дитячому колективі*. Граючись або працюючи спільно, діти порівнюють себе одні з одними і в цьому порівнянні глибше, повніше пізнають свої фізичні сили і розумові здібності, виявляють свої позитивні й негативні якості, оцінюють свої дії і вчинки, навчаються перевіряти і контролювати себе, регулювати свою поведінку і свою діяльність. Тому, дбаючи про розвиток самосвідомості дітей дошкільного віку, треба багато уваги приділяти організації колективу дітей цього віку і постійно керувати його діяльністю.

Дальший розвиток самосвідомості відбувається в *шкільному віці*, у зв'язку з навчанням і вихованням дітей. Спостереження показують, що ряд нових рис самосвідомості виникає вже у дітей молодшого шкільного віку.

Навчаючись у молодших класах школи, діти набувають багато нових знань про неживу і живу природу, про життя і діяльність людей, про їх стосунки між собою. Разом з тим вони набувають нових знань і про себе самих, про будову свого організму, його функції, про свої фізичні та психічні

стани, навчаються глибше і тонше розпізнавати, аналізувати їх. Це зростання знань дітей у різних галузях веде до поширення їх кругозору, до подальшого розвитку їх свідомості та самосвідомості.

Початок навчання дітей у школі характеризує собою зміну основної форми їх діяльності: від ігрової вони переходять до навчальної діяльності. Це приводить до усвідомлення дітьми відмінності між ігровою та навчальною діяльністю, до *дальшого усвідомлення ними і самих себе як суб'єктів діяльності*. Уже молодші школярі починають дивитися на себе як на учнів, тобто осіб, які мають певне коло обов'язків, роблять важливу справу. Керуючись у своїй навчальній діяльності певними мотивами і цілями, вони починають уже усвідомлювати свою відповідальність за навчання і свій обов'язок вчитися.

Навчання в школі з самого початку ставить нові вимоги до дітей, до їх психіки. Навчаючи дітей, учителі завжди звертаються до них з пропозиціями бути уважними, спостережливими, наполегливими, з пропозиціями запам'ятовувати, думати, уявляти і т. д. Усвідомлюючи ці вимоги, діти протягом навчання у початкових класах школи досягають значних успіхів у вмінні свідомо керувати своїми психічними процесами, набувають досконаліших умінь стримуватися, володіти собою, керувати своєю поведінкою і своєю діяльністю. Уже в цьому віці спостерігаються перші спроби дітей виправляти свої недоліки, удосконалювати різні сторони своєї поведінки.

Навчання в школі пов'язане з систематичним виконанням дітьми різноманітних завдань, які постійно контролюються, перевіряються, відповідно оцінюються. У школі ці функції здійснюються учителями, вдома – батьками та іншими дорослими. Контрольовані та оцінювані з боку дорослих, діти поступово, крок за кроком навчаються контролювати та оцінювати самі себе, виробляючи у себе *здатність до самооцінки і самоконтролю*.

Оцінка виконуваних дітьми завдань, а також оцінка всієї їх поведінки часто здійснюється у формі критики, при якій наголошуються певні недоліки в роботі, негативні риси їх діяльності. Така оцінка поведінки, діяльності дітей виховує у них здатність і самим критично ставитися до себе, здатність до *самокритики*.

Формування всіх цих якостей самосвідомості молодших школярів великою мірою зумовлюється їх участю в житті шкільного колективу. Важливу роль у їх формуванні відіграють впливи колективу свого класу, колективів, до яких належать ті чи інші учні. Входячи в цьому колективі в стосунки з іншими його членами, взаємодіючи з ними, дитина порівнює себе з іншими, навчається правильно оцінювати свої фізичні та розумові сили, свої здібності, знаходить в цьому порівнянні критерії для правильної оцінки своєї діяльності.

Важливу роль у формуванні самосвідомості молодших школярів відіграє подальше оволодіння ними мовою, збагачення їх словника, подальший розвиток внутрішньої мови, оволодіння читанням і письмом, усвідомлення дітьми структури, будови своєї мови, що пов'язується ними з вивченням граматики. При вивченні граматики об'єктами аналізу дітей стають уже не лише предмети, дії і стани, які означаються словами, а й самі слова. У них фізичні і психічні стани, дії і вчинки дитини відображаються в узагальненому вигляді в формі певних понять. У зв'язку з цим і про себе саму дитина починає думати в поняттях. Розпочинаючись в молодших класах, формування поняття про себе завершується уже в дітей старшого шкільного віку.

Засвоюючи знання основ наук, *старші школярі* дедалі більше усвідомлюють предмети і явища об'єктивної діяльності, а разом з цим і самих себе. Особливо важливе значення щодо цього має засвоєння ними цілого ряду наук про людину, яке сприяє пізнанню ними самих себе, формуванню у них здатності контролювати себе, оцінювати свої позитивні і негативні якості, свідомо регулювати свою поведінку. Розуміючи дедалі більше свою відповідальність за навчання і свій обов'язок вчитися, підлітки та юнаки починають уже усвідомлювати себе справжніми розумовими працівниками, суб'єктами розумової діяльності. При відповідних умовах у них формується та "навчальна самосвідомість", при якій особливо активізується вся інтелектуальна діяльність. При цих умовах "не тільки навчальні предмети, а й навчальна діяльність самого учня стають предметом свідомості: учень не лише сприймає навчальний матеріал, а й стає спостережливим, оволодіваючи власним сприйманням. Він не лише заучує навчальний матеріал, а й організовує власний процес

запам'ятовування, не лише осмислює його, а й контролює, оцінює і скеровує розвиток своєї думки і т. д." (Б. Г. Ананьєв). Як справжні "розумові працівники", вони часто займаються раціоналізацією своєї розумової праці, вдаються до самовиховання. Характерною для старших школярів є потреба в пізнанні самих себе, яка обумовлюється передусім необхідністю повніше, раціональніше використати свої внутрішні можливості з метою реалізації тих підвищених вимог, які ставлять до них школа і сім'я. Потреба у пізнанні себе обумовлюється також значними змінами, які відбуваються в організмі у цьому віці у зв'язку з процесами статевого дозрівання. Помічаючи в собі ці зміни, діти прагнуть знайти відповіді на питання про їх природу, їх причини, їх значення в житті та діяльності.

З попереднього ми знаємо, що й молодші діти певною мірою усвідомлюють самих себе і дані цього усвідомлення використовують у своїх стосунках з іншими людьми. Але в молодшому віці діти ще не ставлять перед собою спеціального завдання пізнавати, вивчати себе. Це завдання починають ставити перед собою лише діти старшого шкільного віку. Ставлячи перед собою таке завдання, вони часто навмисне беруться за випробування своїх фізичних і розумових сил, свідомо вишуковують у собі позитивні і негативні якості, з цією метою порівнюють себе з іншими людьми, з героями літературних творів і т. д. Це приводить до прискореного розвитку самосвідомості у дітей цього віку. Маючи велику потребу знати себе і не вмюючи ще самостійно дати правильну оцінку своїх позитивних і негативних якостей, підлітки виявляють підвищену чутливість до тих оцінок, які дають їм інші люди, глибоко переживають ці оцінки, виявляючи загострене самолюбство. З цих же причин підлітки дуже часто гостро переживають як успіхи, так і невдачі в своїй діяльності. Не вмюючи досить глибоко розібратися в їх причинах, вони часто приписують їх своїм особистим якостям, хоч насправді цих якостей і не мають. Тому іноді цілком випадковий успіх в тій чи іншій галузі діяльності може викликати у них піднесений настрій, переоцінку своїх можливостей, самовпевненість, так само як і випадкова невдача у чомусь може викликати пригніченість, почуття сумніву і невпевненості у своїх силах. Недостатній рівень розвитку са-

мосвідомості підлітків часто виявляється в мінливості і нестійкості їх ставлення до інших людей і самих себе, в поверхових оцінках дій і вчинків людей, в надмірній прямолинійності вимог до себе і до інших і т. д.

Підвищений інтерес підлітка до внутрішнього світу інших людей і свого власного породжує у нього прагнення до виховання в себе позитивних і перевиховання негативних якостей, до набування вмінь свідомо керувати собою, своєю поведінкою. У процесі цієї роботи над собою старші школярі уже в пізнішому, юнацькому віці переборюють обмеженість своєї самосвідомості і поступово піднімаються на вищий рівень пізнання себе.

У них далі розвиваються такі складні форми прояву самосвідомості, як *самокритика, почуття відповідальності за свої дії і вчинки, почуття обов'язку, власної гідності*. Досконалішою стає і їх здатність свідомо керувати собою, своєю поведінкою і діяльністю. У юнацькому віці виникають і деякі нові форми прояву самосвідомості. Серед них найважливіше значення має самовизначення, тобто прагнення юнаків визначити своє місце в житті, в праці, в суспільстві.

Важливу роль у розвитку самосвідомості старших школярів, особливо в формуванні їх здатності до самовизначення, відіграють колективістські відносини між ними. У ряді досліджень (Шнірман) виявлено, що правильна організація колективного життя школи допомагає старшим школярам усвідомити себе членами класного колективу, членами колективу школи і, нарешті, членами колективу суспільства.

Отже, формування самосвідомості в старшому шкільному віці має своє завершення в усвідомленні юнаками свого місця в житті, в праці, в суспільстві, у визначенні свого життєвого шляху в усвідомленні себе майбутніми активними діями суспільного розвитку.

Необхідною умовою функціонування людини як суб'єкта є формування пізнавальної репрезентації своєї особи, виокремлено з-поміж пізнавальних репрезентацій, що стосуються інших людей. Іншими словами, було прийнято, що дозрівання людини і розвиток її суб'єктивності вимагає, перш за все, відокремлення Я як необхідної умови самоспостереження і нагромадження знань про себе як унікальну, неповторну особистість. Для того, щоб підкреслити специфіку цього

вихідного положення, необхідно звернути увагу на той факт, що самосвідомість може бути системою переконань, які не виникають внаслідок саморефлексії – із міркувань про себе і самостійного здійснення умовиводів. Потрібно врахувати, що джерелом різноманітних переконань щодо себе не лише на етапі, що передує розвитку здатності до самоспостереження, а й упродовж усього життя, є інтуїція та інші люди, що виникає з досвіду. Розвиток самосвідомості також не повинен вести до виникнення питань стосовно власної унікальності і до спостереження особливих, неповторних ознак Я, бо часто суб'єкт спостерігає себе крізь призму знань про інших членів соціальної категорії, до якої належить сам.

Отож, самосвідомість може підпорядковуватися змісту похідного від того, що стосовно суб'єкту вважає оточення і яке воно є. У дитинстві вплив багатозначущих осіб є немінучим або неймовірно широким і важливим. Коли дитина випльовує щось, що кладуть їй до рота – як новий для неї вид поживи, то вона може незабаром щось уподобати, але коли мати каже: “Він не любить помідорів”, зазвичай це визначається як небажання їсти помідори (іноді до останніх днів життя). Якщо ж мати кричить від страху, коли бачить, як її син або дочка падає з велосипеда, дитина може в майбутньому боятися сідати на велосипед, а коли, на додаток, сама дізнається, що “їзда на велосипеді є небезпечною”, консервативне відношення отримує наступну допомогу. Те, що дитина дізнається про себе спочатку, входить до складу самосвідомості і змінюється лише за умови перевірки визначеної суті, якщо ж до цього не доходить, первинний світогляд може залишитися у свідомості впродовж цілого життя. Зрозуміло, що вплив, який мають на думки про себе погляди інших людей, може мати принципове значення не лише у період дитинства, але й на будь-якому етапі життя кожної людини, яка має думки щодо себе.

Спочатку самостійний пошук знань про себе окреслює невелике коло питань і відповідей. Початкові питання не йдуть власне від себе, а необхідність звернення до власної особи задовільняється порівнюванням себе з іншими людьми. Те, що інші являють собою і що про себе говорять, викликає порівняння і формулювання думок про себе. У результаті виникають передумови самосвідомості, нав'язаної

усім тим, що відбувається завдяки контактам з іншими, а не через власне дослідження себе. Формуються думки про себе певного змісту або погляди, що важливо для суспільних стосунків, щодо подібностей і відмінностей між собою та іншими. Ці процеси сконцентрували увагу цілих дослідницьких предметів, переважно у зв'язку з наслідками спостереженої подібності Я-Інші і кращого ставлення до схожих на себе людей, ніж до тих, що мають якусь відмінність.

Теза про тяжіння до подібного і пошук контактів зі схожими людьми має занадто загальний вигляд. Часто в літературі згадується той факт, що подібність до інших може бути відразливою – і не лише тому, що не бажано, аби хтось інший був на нас схожий (особливо ті, кого не сприймаємо). Дослідники підкреслюють тяжіння до почуття індивідуальності, відокремленості, унікальності, оригінальності, неповторності. Не лише в природних умовах, де люди потерпають від посередності та анонімності, а й в звичайних експериментах, у яких подається інформація про велику схожість з іншими, люди проявляють найрізноманітніші способи поведінки, спрямовані на демонстрацію відмінності. Загалом така поведінка є автоматичною, несвідомою. Люди (не лише противники глобалізації) напружено реагують на уніфікацію і втягуються у типи поведінки, що мають на меті виділення відмінності (хіба що з власної ініціативи зв'язують себе з іншими і не бояться таких зовнішніх ознак подібності, як мундир або чернеча ряса). У досліді Фромкіна (1972), коли особи дізналися, що профіль їхньої особистості наближений до “типового профілю”, отриманого в результаті перевірки 10 тис. студентів, то за той час, який мали зачекати до наступної частини експерименту, займали місця більш фізично віддалені від очікуваної невідомої особи, ніж обстежені із контрольної групи. У багатьох експериментальних дослідженнях виявлено, як сильно люди прагнуть відрізнятись і як надто нераціонально можуть з цього приводу поводитись, фізично висуваючись на перший план на якійсь території, чи занижуючи оцінки своєї подібності до інших. До того ж виявлено, що йдеться не стільки про позитивне виокремлення, скільки про відмінність за всяку ціну – люди бажать займати позицію останньої, аніж передостанньої, чи наражатися на кару поведінкою, що привертає увагу і ви-

кликана для того, щоб запобігти деперсоналізації. Вільям Джеймс сформулював багатообіцяючу тезу, виражаючи переконання, що найгіршою карою для людини було б залишитися ніким не поміченою. Усі ці дослідження стосуються твердження, що людина має почуття власної унікальності і потребує її підтвердження.

Проблема взаємодії ноосфери як цілості з свідомістю окремого індивіда, його мисленням, світоглядом, способом життя є надзвичайно складною, а водночас і дуже важливою, оскільки в її кінцевому рахунку стан культури визначається станом і рівнем її конкретних носіїв. Тому кожне суспільство дбає про розбудову системи інституцій, призначення яких полягає у культурному впливі на його членів, при цьому справа, очевидно, не обмежується діяльністю освітянських чи релігійних установ; культурний вплив суспільства супроводжує людину все її життя. Кінцевим його результатом в ідеалі мало б бути подолання зла в душі кожної людини, але не зовнішнім щодо людини способом, тим більше шляхом насильства, а з опертям на її власні сили, розвитком її власних творчих потенцій. Більш обмеженою метою є досягнення оптимальної рівноваги між інтересами особи і спільноти. Очевидно, що обидві ці проблеми, особливо перша, вельми складні і протягом історії вирішувалися із змінним успіхом, при цьому у невдачах бували винні обидві сторони: як суспільство, так і особа. Навіть якщо залишити на боці моральний аспект проблеми, а обмежитись інтелектуальним, визначити, як має складатися взаємодія конкретної особи з культурним потенціалом минулого, з актуальним станом культури в час буття індивіда, наперед неможливо.

Особливо примхливо складається взаємодія з культурою у творчих особистостей, покликаних до творення принципово нових культурних надбань, людей, які виділяються з маси неконформізмом, оригінальним поглядом на речі.

Нетривалість взаємодії творчої особистості з культурним потенціалом минулого добре бачимо з таких фактів. Хоча, як правило, максимально можливе оволодіння культурною спадщиною збагачує людину, розширює її духовні обрії, для багатьох великих творців надмірне перевантаження мудрості попередніх поколінь стає на заваді їхньої творчості, вони потребують вільного простору, свободи від готового знання,

розкутості мислення, часто вони розпочинають з руйнівної критики попередніх надбань. Це справедливо не лише щодо новаторів у мистецтві, літературі, а й щодо вчених. Як відомо, Айнштайн неохоче і навіть з відразою сприймав університетську науку. Проте інший великий учений, Ньютон, визнавав: *“Я бачив далі, ніж інші, бо стояв на плечах гігантів”*.

У повсякденному побуті ми часто говоримо про культуру окремої людини, про рівень культури в людині, про її особисту участь у творенні культури чи її збереженні. Дати універсальне визначення, кого ми називаємо культурною людиною, неможливо, оскільки культурність особи визначається суспільством, виходячи з інтуїтивно усвідомленого рівня вимог до неї. Оцінка дається якоюсь сукупністю людей, які так само підлягають оцінці. До того ж, згаданий рівень не є фіксований, він міняється з часом залежно від обставин.

Звичайно, для нас більше важить, який слід залишило в душі людини знайомство з витворами культури, як вона поводить себе з іншими, а не те, що саме вона прочитала, побачила, запам'ятала. Інакше кажучи, при оцінці культурності особи йдеться, перш за все, про кінцевий результат самоорганізації: вироблені форми поведінки, стиль життя, духовні орієнтири, дещо менше – про фахові вміння і якість роботи, й лише наприкінці – про освіченість та ерудицію. У зв'язку з цим небезпідставно використовуються поняття внутрішньої культури для першого і формально-зовнішньої – для останнього.

Література

1. Актуальні проблеми психології. – К.: 2008. – С. 95-99.
2. Власова О. Педагогічна психологія. – К.: 2005. – С. 126-132.
3. Jarymowicz Marija. – Psychologiczne podstawy podmiotowosci. – Warszawa, 2008. – S. 170-173.
4. Левківський М. Історія педагогіки. – К.: 2007. – С. 326-332.
5. Поліщук Я. Література як геокультурний проєкт. – К., 2008. – С. 205-222.
6. Свідзинський А. Синергетична концепція культури. – Луцьк: 2009. – С. 50-55.
7. Сучасні дослідника когнітивної психології. – Острог, 2009. – С. 28-36.